

DOI 10.33099/2618-1614-2019-7-2-09-16

УДК 335.01:34

С. О. Кириченко,

кандидат військових наук,
провідний науковий співробітник
Національного університету оборони України
імені Івана Черняховського, генерал армії України,

М. М. Лобко,

кандидат військових наук, доцент,
провідний науковий співробітник
Національного університету оборони України
імені Івана Черняховського, генерал-майор у відставці,

В. М. Семененко,

кандидат технічних наук, старший науковий співробітник,
начальник науково-дослідного управління
Національного університету оборони України
імені Івана Черняховського, полковник

Щодо питання правового режиму воєнного стану і стану війни

У статті на основі проведеного аналізу положень вітчизняного законодавства та міжнародного гуманітарного права, досвіду запровадження в листопаді – грудні 2018 р. в Україні правового режиму воєнного стану, розкрито його сутність, мету, заходи і зміст, а також основні питання оголошення стану війни, порядку їх уведення і припинення дії та керівництво виконанням заходів. Наданий довідковий матеріал щодо певних положень вітчизняного законодавства та документів міжнародного гуманітарного права, а також наведені деякі історичні приклади.

Ключові слова: воєнний конфлікт, війна, збройна агресія, заходи правового режиму, відсіч збройній агресії, правовий режим, воєнний стан, припинення дії правового режиму, стан війни, воєнні дії, припинення стану війни.

© С. О. Кириченко, М. М. Лобко, В. М. Семененко, 2019

Упродовж останніх років на тлі російської агресії проти нашої держави певними українськими політиками, громадськими діячами, засобами масової інформації час від часу порушуються питання про необхідність уведення в Україні правового режиму воєнного стану і стану війни.

У науковому та експертному середовищах також досить часто виникають дискусії щодо цього питання [1–4]. Однак у цих дискусіях не рідко мають місце судження, що висловлюються без опори на вітчизняне законодавство та документи міжнародного гуманітарного права або розкривають його не в повному обсязі та дещо викривлено, а в деяких випадках ці поняття ототожнюються.

В умовах здійснення прихованої агресії РФ проти України, агресивних дій із застосуванням зброї в районі Керченської протоки та введення в Україні правового режиму воєнного стану в листопаді – грудні 2018 р., ці питання стали актуальними та набули практичного значення.

Отже, метою статті є: на основі проведеного аналізу положень вітчизняного та міжнародного законодавства, досвіду запровадження в листопаді – грудні 2018 р. в Україні положення правового режиму воєнного стану розкрити його сутність, мету, заходи, а також основні питання оголошення стану війни та порядку їх уведення і припинення дії.

Наведені поняття «правовий режим воєнного стану» і «стан війни» безпосередньо пов'язані із загрозою або здійсненням збройної агресії проти однієї держави іншою державою (коаліцією держав).

У статті 1 Закону України «Про оборону України» [5] наведене визначення «збройної агресії» як «застосування іншою державою або групою держав збройної сили проти України».

Довідково. У статті 1 указанного Закону перелічені дії, проведення будь-якої з котрих вважається збройною агресією проти України.

Здійснення збройної агресії у вітчизняному та міжнародному законодавстві, у наукових публікаціях часто пов'язане з терміном «війна».

Разом з тим, у воєнній сфері термін «війна» визначають як воєнний конфлікт. Так, у статті 1 Закону України «Про національну безпеку України» [6] та пункті 4 Указу Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони в Україні від 2 вересня 2015 року “Про нову редакцію Воєнної доктрини України”» [7] наведені такі визначення, в основу яких покладене поняття «воєнний конфлікт»:

воєнний конфлікт – форма розв'язання міждержавних або внутрішньодержавних суперечностей із двостороннім застосуванням воєнної сили. Основними видами воєнних конфліктів є війна та збройний конфлікт;

збройний конфлікт – збройне зіткнення між державами (міжнародний збройний конфлікт, збройний

конфлікт на державному кордоні) або між ворогуючими сторонами в межах території однієї держави, як правило, за підтримки ззовні (внутрішній збройний конфлікт).

Війна як форма розв'язання міждержавних суперечностей із двостороннім застосуванням воєнної сили поділяється на локальну та регіональну.

Довідково. На сьогодні існує значна кількість визначень поняття «війна». Класичне визначення терміна «війна» можна сформулювати як складне специфічне суспільно-політичне явище зі своїми законами, пов'язане з розв'язанням суперечностей між державами, народами, національними й соціальними групами, яке ведеться всією державою та зачіпає всі сфери життя і діяльності країни. Основною її формою є збройна боротьба, а головним і вирішальним засобом її ведення є збройні сили та інші військові формування. У війні застосовуються також економічні, дипломатичні, ідеологічні, інформаційні й інші засоби і відповідні їм форми боротьби [8–10].

Локальна війна – війна між двома чи більше державами, у якій воєнні дії обмежені територіями воюючих держав та переслідують воєнно-політичні цілі, що зачіпають переважно інтереси лише цих держав (територіальні, політичні, економічні тощо).

Регіональна війна – війна, що охоплює певний регіон (частину континенту) за участю всіх чи більшості держав регіону та з метою досягнення воєнно-політичних цілей, що зачіпають інтереси цих держав.

Для збройного конфлікту характерним є обмежене застосування збройних сил держав, що беруть у ньому участь. За цієї умови в більшості випадків правовий режим воєнного стану вводиться на територіях, де ведуться воєнні дії.

Для війни як форми воєнного конфлікту з розв'язання міждержавних суперечностей шляхом двостороннього застосування воєнної сили найчастіше і буде притаманним уведення (на всій або на більшій частині її території) правового режиму воєнного стану і стану війни. Такий підхід здебільшого властивий і Україні.

Говорячи про правовий режим воєнного стану слід зазначити, що його визначення наведене у двох Законах України. Зокрема, у статті 1 [5] встановлене поняття «воєнного стану» як «особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень».

Питання визначення змісту правового режиму воєнного стану, порядку його введення та скасування, право-

вих засад діяльності органів державної влади, військового командування, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій в умовах воєнного стану, гарантії прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб встановлюються Законом України «Про правовий режим воєнного стану» [11]. У цьому Законі також надається визначення «воєнного стану»:

«Воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройній агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень».

Порівняння наведених у цих законах визначень показує, що вони за змістом практично ідентичні.

Розглядаючи сутність і зміст правового режиму воєнного стану слід зазначити, що, по-перше, воєнний стан – це *особливий правовий режим*, який устанавлюється в державі або в окремих її місцевостях. Уведення правового режиму надає *особливі повноваження* органам виконавчої влади, військовому командуванню, органам місцевого самоврядування порівняно з повноваженнями, встановленими їм законодавством для мирного часу, і *створює необхідні умови* для здійснення цих особливих повноважень, а також *концентрації* всіх *необхідних ресурсів* для забезпечення оборони держави.

По-друге, особливі повноваження органам державної влади, військовому командуванню, органам місцевого самоврядування потрібні для *відвернення загрози* або *відсічі збройній агресії* проти України.

По-третє, введення правового режиму воєнного стану *не означає оголошення війни*. Воєнний стан – *відповідь* на *існуючу загрозу* суверенітету й територіальній цілісності та на *збройну агресію*.

По-четверте, введення правового режиму воєнного стану передбачає тимчасове, зумовлене загрозою, *обмеження конституційних прав і свобод* людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

По-п'яте, сучасне міжнародне право не захищає державу-агресора, тому введення воєнного стану державою, яка стала жертвою агресора, *не перешкоджатиме* надання їй військової та інших видів допомоги.

По-шосте, з уведенням правового режиму воєнного стану (поряд з мобілізацією) *в державі настає особливий період*.

Довідково. Особливий період – період, що настає з моменту оголошення рішення про мобілізацію (крім цільової) або доведення його до виконавців стосовно прихованої мобілізації чи з моменту введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях та охоплює час мобілізації, воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій (ст. 1 [5]).

Уведення зазначеного правового режиму та настання особливого періоду надає підстави для застосування певних статей Кримінального кодексу України, які стосуються воєнного часу (наприклад щодо ухилення від мобілізації, дезертирства, невиконання бойового завдання, мародерства тощо).

Крім того, в умовах воєнного стану діють і інші особливості. Так, у період воєнного стану не можуть бути припинені повноваження Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а також судів, органів прокуратури України, органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, та органів, підрозділи яких здійснюють контррозвідувальну діяльність. Верховна Рада України в разі введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях продовжує працювати в сесійному режимі.

Зауважимо також, що в умовах воєнного стану забороняються зміна Конституції України, Конституції Автономної Республіки Крим, проведення виборів Президента України, а також виборів до Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим і органів місцевого самоврядування, проведення всеукраїнських та місцевих референдумів, проведення страйків, масових зібрань та акцій.

Нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим, рішення Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, рішення місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, які стосуються прав і свобод людини і громадянина, що обмежуються у зв'язку з введенням воєнного стану, тимчасово не застосовуються.

В умовах воєнного стану можуть установлюватися також окремі обмеження прав і свобод громадян із зазначенням строку дії цих обмежень.

Слід також додати, що відповідно до статті 14 [5] в особливий період для керівництва виконанням на відповідній території заходів щодо оборони України рішенням Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, обласних державних адміністрацій, державних адміністрацій міст Києва та Севастополя *утворюються ради оборони* Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя. До складу рад оборони крім посадових осіб місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування мають входити командири (начальники) військових частин Збройних Сил України, органів, військових частин інших військових формувань і правоохоронних органів, розташованих на території області, міста.

Положення про ради оборони затверджується Кабінетом Міністрів України.

Згідно з Положенням про раду оборони Автономної Республіки Крим та області, одним із завдань утворених рад оборони є «*вирішення питання щодо запровадження та здійснення в установленому порядку заходів правового режиму воєнного стану*», для чого вони приймають відповідні рішення, які вводяться в дію розпорядженнями голови відповідної ради оборони, згідно з пунктом 4 [12].

Окремо варто зазначити, що відповідно до статті 8 [11] в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, *визначені органи можуть запроваджувати та здійснювати* (тобто не автоматично, а за необхідності) в межах *тимчасових обмежень* конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб заходи правового режиму воєнного стану, *передбачених відповідним указом Президента України* про введення воєнного стану.

Довідково. У статті 8 [11] наведені заходи правового режиму воєнного стану, які можуть запроваджувати та здійснювати визначені органи.

Уведення воєнного стану пов'язане з проведенням низки правових процедур, передбачених вітчизняним законодавством. Запровадження воєнного стану здійснюється вищими органами влади держави. Згадуваним Законом України [11] встановлюється порядок введення воєнного стану в Україні. *Пропозиції* щодо введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях на розгляд Президенту України подає Рада національної безпеки і оборони України. Пропозиції щодо залучення військових формувань та правоохоронних органів до здійснення заходів правового режиму воєнного стану розробляє та вносить на розгляд Ради національної безпеки і оборони України Генеральний штаб Збройних Сил України.

У разі прийняття рішення щодо необхідності введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях Президент України видає відповідний указ і негайно звертається до Верховної Ради України щодо його затвердження та подає одночасно відповідний проект закону.

Указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України, негайно оголошується через засоби масової інформації.

При цьому слід додати, що указ Президента України про введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях, затверджений Верховною Радою України, офіційно оприлюднюється разом із законом про затвердження такого указу Президента України та набирає чинності одночасно з набранням чинності таким законом.

Довідково. В указі Президента України про введення воєнного стану згідно зі статтею 6 [11] зазначаються:

- 1) обґрунтування необхідності введення воєнного стану;*
- 2) межі території, на якій вводиться воєнний стан, час введення і строк, на який він вводиться;*

3) завдання військового командування, військових адміністрацій, органів державної влади та органів місцевого самоврядування щодо запровадження і здійснення заходів правового режиму воєнного стану;

4) завдання суб'єктам забезпечення цивільного захисту щодо приведення єдиної державної системи цивільного захисту, її функціональних і територіальних підсистем у готовність до виконання завдань за призначенням в особливий період;

5) вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини і громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку з уведенням воєнного стану із зазначенням строку дії цих обмежень, а також тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень;

6) інші питання.

Загальне керівництво запровадженням та виконанням заходів правового режиму воєнного стану здійснює Президент України.

Запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану покладаються на встановлені військові командування: Генеральний штаб Збройних Сил України, Об'єднаний оперативний штаб Збройних Сил України, командування видів Збройних Сил України, командування Сил спеціальних операцій Збройних Сил України, командування Десантно-штурмових військ Збройних Сил України, управління оперативних командувань, командування з'єднань та військових частин Збройних Сил України, органи управління інших утворених відповідно до законів України військових формувань.

На територіях, на яких уведено воєнний стан, для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення разом з військовим командуванням запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадського порядку та безпеки, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян можуть утворюватися тимчасові державні органи – військові адміністрації.

Довідково. Відповідно до пунктів 3, 4 статті 4 [11] військові адміністрації населених пунктів утворюються в одному чи декількох населених пунктах (селах, селищах, містах), у яких сільські, селищні, міські ради та/або їхні виконавчі органи не здійснюють покладені на них Конституцією та законами України повноваження, у тому числі внаслідок фактичного саморозпуску або самоусунення від виконання своїх повноважень, або їх фактичного невиконання, або припинення їхніх повноважень згідно із законом.

У районі, області військові адміністрації утворюються в разі нескликання сесії відповідно районної, обласної ради в установлені Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» строки або припинення їхніх повноважень згідно із законом, або для здійснення керівництва у сфері забезпечення оборони, громадського порядку і безпеки.

У разі прийняття рішення про утворення районних, обласних військових адміністрацій їхнього статусу набувають відповідно районні, обласні державні адміністрації, а голови районних, обласних державних адміністрацій набувають статусу начальників відповідних військових адміністрацій.

Рішення про утворення військових адміністрацій приймається Президентом України за поданням обласних державних адміністрацій або військового командування [11].

Спрямування, координацію та контроль за діяльністю обласних військових адміністрацій з питань забезпечення оборони, громадського порядку і безпеки, здійснення заходів правового режиму воєнного стану здійснює Генеральний штаб Збройних Сил України, а з інших питань – Кабінет Міністрів України в межах своїх повноважень.

У місцевостях, де ведуться бойові дії, запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану покладається безпосередньо на військове командування та військові адміністрації (у разі їх утворення).

Разом з тим, у [11] не встановлено, якими актами військове командування може самостійно або із залученням органів виконавчої влади, Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування запроваджувати ті чи інші заходи правового режиму воєнного стану на визначених для них територіях.

Довідково. У статті 14 [11] в редакції 2012 р. устанолювалося, що «органи, зазначені в цьому Законі, та військове командування мають право видавати в межах своєї компетенції обов'язкові для виконання, у тому числі спільні, рішення, розпорядження, накази та директиви з питань запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану». У зазначеному Законі в редакціях 2017 р. та 2018 р. керівні акти встановлені тільки для начальника військової адміністрації (див. далі).

Водночас у статті 11 [5] устанолено, що Генеральний штаб Збройних Сил України «здійснює керівництво у сфері оборони та забезпечення громадського порядку в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан у межах, визначених відповідним законом» (тобто Законом України «Про правовий режим воєнного стану»).

Згаданим вище Положенням про ради оборони [12] устанолено, що ради оборони на виконання покладених завдань приймають більшістю голосів рішення, які вводяться в дію розпорядженням голови ради.

На думку авторів, доцільно було б законодавчо (або в указі Президента України про введення правового режиму воєнного стану) встановити акти, якими військове командування здійснює безпосереднє керівництво в місцевостях, де ведуться бойові дії, та якими Генеральний штаб Збройних Сил України здійснює «спрямування, координацію та контроль» за діяльністю визначених місцевих органів виконавчої влади, військових адміністрацій, органами, силами і засобами інших військових формувань і правоохоронних органів із запровадження

та здійснення заходів правового режиму воєнного стану та їх обов'язковість для виконання.

Такий підхід забезпечив би кореляцію з положенням підпункту 8 пункту 4 статті 15 [11], згідно з яким «начальник військової адміністрації видає накази та розпорядження в межах своїх повноважень, які мають таку саму юридичну силу, що й рішення відповідної ради (рад). Накази, видані в межах повноважень місцевих рад, мають бути оприлюднені, крім тих, що містять інформацію з обмеженим доступом».

Слушно звернути увагу на те, що запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану проводиться відповідно до затвердженого Кабінетом Міністрів України *типового плану* запровадження та забезпечення заходів правового режиму воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях.

Участь у підготовці проекту типового плану запровадження та забезпечення правового режиму воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях бере Генеральний штаб Збройних Сил України. Проект зазначеного типового плану розглядається Міністерством оборони України та подається на затвердження до Кабінету Міністрів України.

Отже, з наведеного випливає, що запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, визначених в указі Президента України, покладається на:

- Президента України – загальне керівництво;
- ради оборони областей – безпосереднє керівництво у визначеній місцевості (через районні державні адміністрації та органи місцевого самоврядування);
- Генеральний штаб Збройних Сил України, який:
 - здійснює спрямування, координацію та контроль за діяльністю *обласних військових адміністрацій* з питань забезпечення оборони, громадського порядку і безпеки, здійснення заходів правового режиму воєнного стану (з інших питань здійснення заходів правового режиму воєнного стану покладається на Кабінет Міністрів України в межах своїх повноважень);
 - організовує підготовку та здійснює керівництво Збройними Силами України, з'єднаннями, частинами та органами інших військових формувань і правоохоронних органів під час виконання ними заходів правового режиму воєнного стану;
 - організовує діяльність *військових адміністрацій, командувань* видів Збройних Сил України, управлінь оперативних командувань, командувань військових з'єднань та частин Збройних Сил України на території, на якій уведено воєнний стан;
- військове командування та військові адміністрації (в разі їх утворення) – безпосереднє керівництво в місцевостях, де ведуться бойові дії.

Як показує досвід, уведення правового режиму воєнного стану в державі є непростю справою та потребує від виконавців відповідних знань, умінь і професійного фаху й організаторських здібностей. Уведення зазначеного

правового режиму та здійснення визначених заходів потребує постійної підготовки суб'єктів його здійснення. Підготовку визначених суб'єктів до введення правового режиму воєнного стану в державі доцільно проводити шляхом періодичного проведення навчань (тренувань) та практичного відпрацювання найбільш типових заходів воєнного стану за розробленими сценаріями.

Дія воєнного стану на всій території України або в окремих її місцевостях **припиняється** після закінчення строку, на який його було введено. До закінчення строку, на який було введено воєнний стан, та за умови усунення загрози нападу чи небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності Президент України може прийняти указ про скасування воєнного стану на всій території України або в окремих її місцевостях, про що має бути негайно оголошено через засоби масової інформації. Прикладом цього є введення правового режиму воєнного стану в Україні [14] та припинення його дії в листопаді – грудні 2018 р.

Довідково. Про припинення дії правового режиму воєнного стану в Україні, введеного Указом Президента України № 393/2018 від 26 листопада 2018 р., Президент України оголосив на засіданні Ради національної безпеки і оборони України 26 грудня 2018 р., що було оприлюднено засобами масової інформації.

Переходячи до розгляду питання стану війни, слід акцентувати на різниці в сутності, змісті заходів та правових наслідках їх запровадження та дії порівняно з правовим режимом воєнного стану.

Стан війни – особливі відносини між державами в умовах збройного протистояння з моменту оголошення війни між ними (або фактичним початком воєнних дій) до її закінчення.

Стан війни в державі настає після його офіційного оголошення. У разі збройної агресії проти України або загрози нападу на Україну Президент України вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни [5].

Однією з основних процедур уведення стану війни є *оголошення війни* за результатами безпосередньої її підготовки (безпосередньої загрози) або збройної агресії (воєнних дій) іншої держави.

Оголошення війни є юридичною, дипломатичною процедурою в міжнародному гуманітарному праві та міжнародній політиці, яка полягає в офіційному та здійсненому в установленому порядку повідомленні однією державою іншої (коаліції держав) про припинення між ними стану миру та перехід до стану війни.

Однією з особливостей уведення стану війни є те, що відповідно до Гаазької конвенції 1907 р. (Україна є її учасником), воєнні дії між державами не повинні починатися без попереднього і недвозначного попередження у вигляді мотивованого оголошення війни або у формі ультиматуму з умовним оголошенням війни [15].

Довідково. Ультиматум як особливий спосіб оголошення війни – категорична вимога одного уряду до іншого, яка не допускає жодних подальших суперечок і заперечень, з погрозою, що в разі невиконання цієї вимоги до спливу певного строку уряд, що пред'явив ультиматум, вживе відповідних заходів. Фактично ультиматум є погрозою застосування воєнної сили та війною.

У зв'язку із цим варто зауважити, що зазначена вимога згаданої конвенції суперечить одному з принципів воєнного мистецтва, смисл якого полягає в тому, що воєнні дії повинні розпочинатися приховано й несподівано для забезпечення переваги над противником. Слід також мати на увазі можливість розв'язання збройної агресії із застосуванням гібридних способів, що значно ускладнює встановлення фактичного початку воєнних дій. Зважаючи на це, виникає потреба в удосконаленні міжнародного гуманітарного права з урахуванням реалій сьогодення.

Оголошення війни, згідно з міжнародним гуманітарним правом, відбувається:

- шляхом звернення вищих органів влади до власного народу;
- шляхом звернення до народу або уряду держави-противника;
- шляхом звернення до світової спільноти.

Про стан війни необхідно одразу повідомити нейтральні держави.

Довідково. Таке повідомлення забезпечує можливість отримання пропозиції від нейтральних держав або отримання згоди на звернення до однієї з них щодо посередництва між воюючими державами та представництва їхніх інтересів і забезпечення зносин в умовах війни. Наприклад, представництво та дипломатичне посередництво між воюючими СРСР і гітлерівською Німеччиною та її союзниками під час Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр. за тристоронньою згодою здійснювала Швеція.

Оголошення війни, навіть якщо воно не супроводжується власне воєнними діями, означає початок юридичного стану війни і має певні правові наслідки для всіх воюючих сторін, зокрема:

- припиняються дипломатичні й консульські зносини між державами, відкликається персонал посольств і консульств (дипломатам надається право безперешкодно залишити територію противника);
- припиняють чинність політичні договори (про ненапад, нейтралітет, про воєнний союз, дружбу й економічні та культурні угоди між воюючими державами). Деякі багатосторонні договори припиняють свою дію у відносинах між державами, які беруть участь у війні;
- воєнні дії повинні вестися з дотриманням законів та звичаїв війни, які встановлюють порядок початку, ведення та припинення бойових дій і відповідальність за порушення цих законів і звичаїв; починають діяти міжнародні норми, прийняті спеціально для періоду воєнного конф-

лікту (союзні договори, угоди про взаємну і військову допомогу, договори стосовно правил ведення війни, причому останні не можуть бути денонсовані, тощо);

- майно, що є власністю ворожої держави (за винятком майна дипломатичних представництв і консульських установ), підлягає конфіскації;
- торговельні судна воюючих сторін, що перебували до початку війни у ворожих портах, повинні залишити ці порти противника (для цього встановлюється прийнятний термін для вільного виходу з територіальних вод держави-противника, після закінчення якого такі судна підлягають реквізиції та затриманню до закінчення війни незалежно від їхньої належності (державі, приватним компаніям або окремим особам);
- військові кораблі підлягають обов'язковій реквізиції;
- до громадян держави-противника може застосовуватися спеціальний режим: їх право на вибір місця проживання обмежується; вони можуть бути інтерновані або примусово поселені в певному місці (статті 41, 42 [16]);
- власні громадяни кожної з воюючих держав піділяються на мирне населення і збройні сили.

Згідно з визначенням агресії, прийнятим 29-ю сесією Генеральної Асамблеї ООН у 1974 р., оголошення війни не є актом самозахисту для агресора і не може вважатися фактом, що перетворює незаконну війну на правомірну (відповідно до статті 51 Статуту ООН).

Початок війни без її оголошення є обставиною, що обтяжує та підвищує відповідальність агресора.

Доцільно підкреслити, що воєнні дії між державами (коаліціями держав) ведуться на «театрі війни» та на «театрі воєнних дій».

Театром війни визначається вся територія воюючих держав (сухопутна, морська і повітряний простір над ними), на якій вони *потенційно можуть* вести воєнні дії. Натомість *театром воєнних дій* є територія, на якій збройні сили воюючих держав *фактично ведуть* воєнні дії.

Необхідно особливо наголосити, що під час ведення воєнних дій забороняється використовувати як театр війни, тобто не можуть вважатися об'єктом нападу і знищення:

- а) території нейтральних та інших невоюючих держав, демілітаризовані території;
- б) міжнародні водні протоки і канали;
- в) санітарні зони і місцевості на окупованій території з відмітними емблемами;
- г) культурні цінності, будинки, що мають велике національне і загальносвітове значення;
- д) райони розташування атомних електростанцій, дамб і гребель, руйнування яких призводить до катастрофічних та небезпечних наслідків для цивільного населення.

Як свідчить історичний досвід, будь-яка війна закінчується миром і має відповідні міжнародно-правові наслідки. Розглядаючи питання закінчення стану війни

слід звернути увагу, що в міжнародному гуманітарному праві розрізняють поняття «закінчення стану війни» і «припинення воєнних дій» [15].

Воєнні дії між державами можуть припинитися укладанням перемир'я або капітуляцією однієї з них.

Перемир'я – тимчасове припинення воєнних дій на умовах, узгоджених воюючими сторонами. Розрізняють місцеве перемир'я (на окремій ділянці фронту) і загальне перемир'я (на всьому фронті).

Місцеве перемир'я має тимчасовий характер і укладається для обмеженого театру воєнних дій із конкретними цілями або завданнями місцевого значення, як-от підбір і транспортування поранених, хворих і вбитих, обмін пораненими, переговори з парламентарем тощо.

Загальне перемир'я або загальне припинення вогню цілком припиняє бойові дії воюючих сторін. Воно, як правило, не обмежується яким-небудь терміном і триває до укладання мирного договору або мирного врегулювання.

Тобто перемир'я може укладатися на певний строк або бути безстроковим. Суттєве його порушення однією зі сторін може слугувати підставою для поновлення воєнних дій.

Капітуляція – це припинення воєнних дій на умовах, продиктованих переможцем, у результаті чого держава (держави) однієї з воюючих сторін втрачає верховенство або воно істотно обмежується.

Капітуляція характерна повним припиненням опору збройних сил переможеної сторони.

Розрізняють *часткову капітуляцію* (капітуляцію окремого підрозділу, об'єкта, пункту, району; наприклад капітуляція угруповання фашистських військ у Сталінграді в лютому 1943 р.) і *загальну капітуляцію* (всіх збройних сил; наприклад капітуляція гітлерівської Німеччини чи Японії в 1945 р.). Капітуляція може бути беззастережною (без будь-яких умов з боку переможеного) або почесною (наприклад капітуляція з умовою збереження зброї та стягів тощо).

На відміну від загального перемир'я під час капітуляції переможена сторона *втрачає* навіть формальну *рівність* із переможцем, за винятком почесної капітуляції.

Як правило, ні перемир'я, ні капітуляція *не означають автоматичного припинення стану війни*.

Для припинення стану війни необхідні:

- видання акта (одностороннього або двостороннього) про припинення стану війни (наприклад Указ Президії Верховної Ради СРСР 1955 р. про припинення стану війни між СРСР і Німеччиною [17]);

- укладання мирного договору (наприклад мирний договір між СРСР та Італією 1947 р. [18]).

Довідково. У мирному договорі, як правило, фіксуються ключові питання припинення стану війни, вирішуються питання про відновлення мирних відносин держав, про долю довоєнних договорів між воюючими сторонами та подальшого існування держави (політичні, економічні, територіальні, дипломатичні тощо).

Здійснюється обмін військовополоненими, притягуються до відповідальності військові злочинці, поновлюється чинність двосторонніх та інших угод, відбуваються реституція, репарація тощо.

Правові наслідки закінчення війни (стану війни) настають як для воюючих, так і для нейтральних та інших держав, що не воюють. З припиненням стану війни для воюючих держав виникають такі наслідки:

- припиняють діяти договори воєнного часу, в тому числі закони і звичаї війни, і набирають сили угоди, що регулюють відносини між державами;
- устанавлюються мирні відносини, в тому числі й дипломатичні;
- відновлюється дія раніше укладених міжнародних договорів та укладаються нові договори;
- здійснюється обмін військовополоненими, виведення окупаційних військ;
- провадиться репатріація цивільного населення;
- настає політична й матеріальна відповідальність винної держави та кримінальна відповідальність головних воєнних злочинців тощо.

Таким чином, введення в державі правового режиму воєнного стану й оголошення стану війни є важливими воєнно-політичними і правовими актами вищого політичного керівництва держави, проти якої існує безпосередня загроза або здійснено збройну агресію, і мають важливе значення для забезпечення національної безпеки та оборони й життєдіяльності держави. Зазначені акти базуються на міжнародному гуманітарному праві про закони і звичаї війни.

Правовий режим воєнного стану та оголошення стану війни вводяться і припиняють їх дію за рішенням вищого воєнно-політичного керівництва держави шляхом видання відповідних законодавчих (нормативно-правових) актів.

В умовах здійснення російської агресії на сході України, зростання загрози її розширення, питання правового режиму воєнного стану та оголошення стану війни є актуальними і мають перебувати в центрі уваги вищого воєнно-політичного керівництва держави, органів виконавчої влади, військового командування та органів місцевого самоврядування.

Перелік літератури

1. Черкес М. Ю. Міжнародне право : підручник / М. Ю. Черкес. – 6-те вид., випр. і доповн. – К. : Знання, 2011. – 397 с.
2. Рахманін С. Колаптоїдний воєнний стан / С. Рахманін // Дзеркало тижня. – 2018. – № 46. – С. 1–2.
3. Арцибасов И. Н. Вооруженный конфликт: право, политика, дипломатия / И. Н. Арцибасов, С. А. Егоров. – М. : Международные отношения, 1989. – 248 с.
4. Международное уголовное право : учеб. пособие / отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1995. – 172 с.
5. Закон України «Про оборону України» // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 9. – Ст. 106.

6. Закон України «Про національну безпеку України» // Відомості Верховної Ради України. – 2018. – № 31. – Ст. 241.
7. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Военної доктрини України»: Указ Президента України № 555/2015 від 24 вересня 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015>.
8. Военный энциклопедический словарь / пред. гл. ред. комиссии С. Ф. Ахромеев. – 2-е изд. – М. : Воениздат, 1986. – 863 с.
9. Философский словарь / ред. И. Т. Фролов. – 5-е изд., перераб. и доп. – М. : Издательство политической литературы, 1987. – 427 с.
10. Війна [Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://uk.wikipedia.org/wiki/Війна#>.
11. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 28. – Ст. 250.
12. Постанова Кабінету Міністрів України № 507 від 21 березня 2007 р.
13. Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях» // Відомості Верховної Ради України. – 2018. – № 10. – Ст. 54.
14. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України № 393/2018 від 26 листопада 2018 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/2018>.
15. Гагская Конвенция о законах и обычаях сухопутной войны, 18 октября 1907 года : 18-10-1907 Договор с приложением: Положение о законах и обычаях сухопутной войны [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.icrc.org/ru/doc/resources/documents/misc/hague-convention-iv-181007.htm>.
16. Конвенция (IV) о защите гражданского населения во время войны. Женева, 12 августа 1949 года : 12-08-1949 Договор [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://www.icrc.org/ru/doc/resources/documents/misc/geneva-convention-4.htm>.
17. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 25 января 1955 года «О прекращении состояния войны между Советским Союзом и Германией» [Материал из Викитеки – свободной библиотеки] [Електронний ресурс] – Режим доступу : https://ru.wikisource.org/wiki/Указ_Президиума_ВС_СССР_от_25.01.1955_о_прекращении_состояния_войны_между_Советским_Союзом_и_Германией.
18. Мирный договір з Італією [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_572.